

باور به معاد و راه های گسترش آن

پژوهشگر:

زینب شهریاری¹

چکیده

باور معاد، دارای تأثیرات ارزنده فراوانی در حیطه زندگی فردی و اجتماعی انسان و از مهمترین مؤلفه‌های تربیت دینی جامعه است در يك جمله می‌توان گفت: قوی‌ترین و مؤثرترین وسیله برای هدایت و نجات جامعه معاصر از منجلاب فساد، چیزی جز اعتقاد به معاد نیست و باید در پی گسترش آن باشیم. در جامعه امروزی فرهنگ غرب تلاش میکند تا باور معاد را کمرنگ و از بین ببرد زیرا باور معاد به معاد تأثیر سازندگی و تربیتی دارد. در این مقاله به بررسی باور معاد و راه های گسترش آن

¹ حوزه کریمه اهل بیت (سلام الله علیها)، شهرستان خوانسار، Zainab.SAH398@gmail.com

در دو بخش فردی و اجتماعی پرداخته شده که در بخش فردی به مسائل بیداری و پیرایش فطرت‌ها: انسان موجودی است که خداوند متعال گرایش‌های فطری را در سرنوشت او به ودیعت نهاده است. این گرایش‌ها در تمام زمان‌ها و در تمامی مکان‌ها تجلی می‌یابند. محافظت از نفس: علمای اخلاق برای حفاظت از نفس به مشارطه، مراقبه، محاسبه، معاتبه و معاقبه دستور داده‌اند. و در بخش اجتماعی به مسائل زنده نگه داشتن یاد مرگ: در جامعه یکی از روش‌های بسیار موثر در گسترش اعتقاد به معاد زنده نگه داشتن یاد مرگ در جامعه است پذیرش این پدیده طبیعی و قبول حتمی بودن مرگ قبل از فرارسیدن آن زمینه را برای پذیرش تعالیم آسمانی و زندگی در راستای اهداف و برنامه‌های دینی آماده می‌سازد جمله عوامل موثر برای یاد مرگ تشییع جنازه است البته اگر با دیده عبرت همراه باشد. و پژوهش حاضر به روش توصیفی و گردآوری کتابخانه ای تدوین شده است.

کلید واژه:

انسان، باور به معاد، مرگ، معاد.

مقدمه

یکی از ارکان ادیان آسمانی، «اعتقاد به آخرت» است که همواره ایجاد و تقویت آن در جوامع بشری سرلوحه برنامه‌های تربیتی رسولان الهی قرار داشته است. تمامی راهنمایان آسمانی، انسان‌ها را به «باور قیامت»، آن‌گونه که تبیین و تعمیق آن، به موازات اعتقاد به مبدأ و توحید بوده است، فراخوانده‌اند؛ از این‌رو در تعداد قابل توجهی از آیات قرآنی، مسئله معاد به طور مستقیم و غیرمستقیم مطرح شده است که به تبیین و تشریح موضوع قیامت و آخرت اختصاص دارد. با فراموش کردن روز حساب، حتی اعتقاد به وجود و ربوبیت مطلق خدای سبحان نیز در تهذیب روح مؤثر نیست؛ اما اگر انسان خود را در برابر رب العالمین مسئول بداند و معتقد باشد که روزی پاسخگویی همه کارهایش خواهد بود، این

اعتقاد در عبودیت، تهذیب و تزکیه جان او موثر است. پس از مسئله توحید، مسئله معاد را می‌توان مهم‌ترین مسئله دینی و اسلامی دانست که از ضروریات دین اسلام و پذیرش آن بر هر مسلمانی واجب است. خدای سبحان در آیات قرآن به روش‌های گوناگون، در صدد است خطیر بودن مسئله آخرت را به آدمی متذکر شود و اعتقاد به آن را در دل و جان مخاطبینش ایجاد و تقویت نماید. بر کسی پوشیده نیست که جامعه معاصر ما در وضعیت فرهنگی متفاوتی با گذشته به سر می‌برد، عصری که دشمنان دین با تمام امکانات و مدرن‌ترین تجهیزات و جدیدترین ابزارهای رسانه‌ای در لشکر پلید شیطان قرار گرفته و به جامعه دینی ما حمله‌ور شده‌اند و تمامی اقدار جامعه کودکان، نوجوانان، جوانان و بزرگسالان، مرد و زن، دختر و پسر را هدف قرار داده‌اند و از هیچ هجمه‌ای برای به اسارت کشاندن ملت مسلمان ما و تزریق فرهنگ شهوت و دنیاپرستی، فروگذار نیستند؛ تولید و پخش انواع بازی‌های رایانه‌ای، فیلم‌های سینمایی و سریال‌های هدفمند در جهت آموزش ابتذال، همجنس‌گرایی، خیانت، بی‌بندوباری، شبهه‌افکنی و اسلام‌گرایی، جزء سلاح‌های کشتار جمعی این راهزنان فرهنگی است. متأسفانه کمتر خانه‌ای در شهر و روستا یافت می‌شود که این جنود شیطانی شعبه‌ای در آن نداشته باشند. ماهواره و شبکه‌های مبتدلی که با استثمار کشیدن هنر نمایش و سینما، همچون سم مهلکی فضای خانه‌ها را مسموم کرده است، همان خانه‌هایی که باید مهد تربیت دینی و الهی نسل نوپای جامعه باشد. در این دوران و انفساه چه باید کرد و چگونه می‌توان مردم را از غرق شدن در منجلاب شهوات گوناگون نجات دادیکی از بهترین و مهم‌ترین روش‌ها برای واکسینه کردن جامعه معاصر در برابر ویروس‌ها و میکروب‌های کشنده دشمن که همه‌جا حضور دارند، چیزی جز اعتقاد به معاد نیست و باید تلاش کنیم که اعتقاد به قیامت را گسترش داده تا بیشتر مشکلات جامعه حل شود. آخرت‌گرایی به شهادت قرآن، یگانه راه نجات از دشمن قسم خورده انسان، یعنی شیطان است. در کتاب‌های بسیاری به مسئله معاد و معاد باوری پرداخته شده است مانند معاد اثر محسن قرائتی است در این کتاب، با نگارش روان در خصوص اهمیت تحقیق و اثبات معاد به صورت ویژه‌ای پرداخته شده و حدود هفتصد آیه قرآن و سیصد حدیث از منابع معتبر شیعه و سنی در این کتاب آمده است، لذا 95 درصد این کتاب را قرآن و حدیث تشکیل می‌دهد. و دیگری کارکرد های معاد باوری اثر جمال الدین سلیمانی می‌باشد این کتاب در صدد است با زبانی نو و جذاب به آثار کاربردی از معاد باوری در زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها بپردازد. و همچنین مقاله‌ای هم در موضوع تاثیر باور معاد در کاهش گناه به صورت جزئی به تاثیر معاد در

ترک و دوری از گناه پرداخته شده است و مقاله پیشرو سعی شده به طور جزئی و در دو بخش فردی و اجتماعی و با توجه به قرآن و روایات به این موضوع پرداخته شده است.

مفهوم شناسی

معاد در لغت و اصطلاح

معاد در لغت

لغت شناسان برای کلمه معاد معانی متعددی در نظر گرفتند از جمله: معاد از عود می‌باشد و عود به معنای رجوع و برگشتن است؛ راغب آن را بازگشتن بعد از انصراف می‌داند. آیات قرآن نیز موید آن است، زیرا حمل استعمال آن در قرآن نوعاً در بازگشت به شی اول است.¹ معاد به معنی بازگشتن است همچنین زمانی که در آن باز می‌گردند و نیز برای مکانی است که به آنجا باز می‌گردند.² معاد، مصدر میمی اسم زمان و مکان است.³ به معنی هستی دوم برای اجسام و بازگشت آنها پس از مرگ و پراکندگی اعضای آن است. و نیز به معنای بازگشت انسان و زنده شدن دوباره او بعد از مرگ است تا

¹ راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص 593

² راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص 199

³ قرشی، قاموس قرآن، ص 66

جزای اعمالی را که در دنیا به اختیار خود مرتکب شده در آخرت مشاهده کند.¹ به نظر می‌رسد آنچه که از معانی متعدد می‌توان اختیار کرد، این است که معاد در لغت برگرفته از «عود» و به معنای رجوع و بازگشت می‌باشد که خود مصدر میمی است و در معنای اسم زمان و مکان کاربرد دارد.

معاد در اصطلاح

حکیم لاهیجی می‌نویسد: «بدان که لفظ معاد در لغت به معنای بازگشتن است و مراد از معاد در شرع، بازگشتن انسان است بعد از موت به حیات، به جهت یافتن جزای عملی که پیش از موت از او صادر شده است.»² دانشمند معروف اهل سنت عبدالکریم سیالکوتی در حاشیه شرح المواقف قاضی عضد الدین ایجی، ذیل «المرصد الثانی فی المعاد» می‌نویسد: «معاد مصدر است نه اسم زمان و اسم مکان و حقیقت عود توجه شی است به جایگاه اصلیش و مراد از آن در اینجا بازگشت به وجود است بعد از فنا، یا رجوع اعضای بدن است به اجتماع بعد از پراکندگی، و به زندگی است بعد از مرگ، و بازگشت ارواح است به ابدان است بعد از جدایی.»³ نکته قابل توجه در سخن این دانشمند این است که او معاد را اسم زمان و مکان نمی‌داند و این برخلاف نظر لغت‌شناسی است که آن را مصدر میمی و اسم زمان و مکان می‌دانند و ما در بحث گذشته آن را مطرح کردیم.

معاد

پس از مسئله توحید مسئله معاد را از نظر اهمیت می‌توان مهم‌ترین مسئله دینی و اسلامی برشمرد اعتقاد به معاد از اصول اساسی همه ادیان آسمانی است و در اسلام نیز جزو اعتقاد اعتقادات اصولی است حدود ثلث آیات قرآن راجع به معاد و مواضع مربوط به آن است قرآن کل زندگی بشر را به دو روز تقسیم کرده است روز و مرحله زندگی دنیا و روز و مرحله زندگی آخرت و از آن دو به حیاة الدنيا و حیاة الآخرة و دارالدنیا و دارالآخرت و الاولى و الاخره تعبیر کرده است.⁴

مسئله معاد در آموزه‌های وحیانی چنان اهمیتی دارد که در آیات قرآن کلمه ایمان به خدا بارها همراه با ایمان به قیامت آمده است همنشینی این دو کلمه دربردارنده این پیام برای مسلمانان است که باید به آخرت نیز همانند توحید ایمان و اعتقاد داشت به عبارت دیگر همچنان که خداواری از نشانه‌های ایمان است معاد باور نیز از نشانه‌های ایمان است.⁵ خداوند در قرآن کریم ایمان به معاد و روز قیامت را در کنار ایمان به خدا موجب رسیدن به رستگاری و فیض اولی معرفی می‌کند و می‌فرماید: «هر کس به معاد و روز پسین ایمان داشت کار شایسته کرد پس اجرشان را پیش پروردگارشان خواهند داشت و نه بیمی بر آنان است و نه اندوهناک خواهند شد.»⁶ قرآنی در تفسیر این آیه می‌گوید: «مهمترین اصل اعتقادی بعد از توحید معاد است و انسان تنها در سایه ایمان به خداوند و امید به معاد و انجام عمل صالح آرامش می‌یابد.»⁷ در آیاتی دیگر خداوند علاوه بر تبیین استدلالی معاد بر قطعیت آن نیز هم نیز

¹ ابن منظور، لسان العرب ابن منظور، ص 315

² لاهیجی، گوهر مراد، ص 595

³ ایجی، شرح المواقف، ص 289

⁴ جوادی آملی، تفسیر موضوعی، ص 435

⁵ مصباح، آموزش عقاید، ص 135

⁶ بقره: 62

⁷ قرآنی، تفسیر نور، ص 128

آسمانی و زندگی در راستای اهداف و برنامه‌های دینی آماده می‌سازد جمله عوامل موثر برای یاد مرگ تشییع جنازه است البته اگر با دیده عبرت همراه باشد.¹

حضرت علی علیه السلام جنازه‌ای را تشییع کرد هنگامی که جنازه را در غرب گذاشتند اهل و فامیل‌های میت گریه و زاری را شروع کردند پس حضرت فرمود: «آگاه باشید! بر خدا قسم اگر اینان می‌دیدند آنچه را که او دیده از گریه دست می‌کشیدند. آگاه باشید! به خدا قسم همانا مرگ برای ایشان باز می‌گردد تا احدی از ایشان را باقی نگذارد.»²

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز در تاثیر تشییع جنازه بر یاد مرگ و اعتقاد به آخرت فرمودند: «مردگان را تشییع نمایید که این امر شما را به یاد آخرت می‌اندازد.» از دیگر عوامل موثر بر یاد مرگ زیارت اهل قبور است اسلام درباره زیارت اهل قبور تاکید و سفارش کرده به خصوص درباره زیارت قبور امامان معصوم پدر و مادر و صالحان و بزرگان. انسان باید توجه داشته باشد که روزی خود به آن‌ها ملحق می‌شود و توجه کند که زبان حال مردگان که دستشان از دنیا کوتاه است چیست؟ حضرت علی علیه السلام هنگامی که به زیارت اهل قبور رفته بود فرمود: «سلام بر شما ای اهل قبور شما پیشینیان ما و ما جانشینان شما هستیم و به طور یقین انشاءالله ما به شما ملحق می‌شویم.»³ با عنایت به نکات فوق ضرورت دارد با برنامه‌ریزی دقیق نسبت به زنده نگه داشتن یاد مرد در جامعه اقدام شود.⁴

2. حاکمیت فرهنگ دینی و نفی فرهنگ بیگانه

اعتقاد به قیامت رکنی مهم از ارکان اعتقادات مذهبی است که در سایه حاکمیت فرهنگ دینی گسترش و عمق می‌یابد در نتیجه برای تعمیق این باور باید در راستای حاکمیت فرهنگ دینی و نفی فرهنگ بیگانه تلاش کرد. قابل توجه آن است که فرهنگ شامل همه روابط آشکار و پنهان فردی و اجتماعی می‌شود بنابراین حاکمیت فرهنگ دینی نیز باید تمام زوایای زندگی فردی و اجتماعی و روح حاکم بر جامعه را در برگیرد و کلیه نهادها و ارگان‌های اجتماعی را متأثر سازد.⁵

دینی کلیه روابط اقتصادی سیاسی اجتماعی و فرهنگی از اهداف و آرمان‌های دینی نشئت می‌گیرند و متناسب با ارزش‌ها و برنامه‌های الهی سازماندهی می‌شوند. اجتماعی برای تحقق اهداف و برنامه‌های دینی مسئولیت مشترک دارند و ضمن تلاش‌ها برای اجرای برنامه‌های خود باید برای حاکمیت فرهنگ دینی نیز برنامه‌ریزی و تلاش نمایند. از این رو کمیت فرهنگ دینی را نباید صرفاً از ارگان‌ها و نهاد‌های فرهنگی و اجتماعی انتظار داشت بلکه همه و همه باید دینی بیندیشند و دینی برنامه‌ریزی به عمل نمایند بنابراین برای گسترش باور به معاد نیز تمامی ارگان‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی باید تلاش‌های مشترک و همسویی را سازماندهی کنند.⁶

¹ قمی، سفینه البحار، ص 736

² پاینده، نهج الفصاحه، کلام 1993

³ محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ص 119

⁴ مقیمی، چپستی و آثار معاد باوری، ص 182

⁵ همان

⁶ همان، ص 183

3. توجه و پاسخ مناسب به شبهات

وجود شبهات گوناگونی درباره مسائل اعتقادی از جمله معاد در میان قشر تحصیل کرده و دانشجو از جمله مباحثی است که باید به آن توجه عمیق شود در جامعه ای مرزهای که ارزشی روشن شود و حلال از حرام و ارزش از ضد ارزش به دقت مشخص گردد هیچ شبهه‌ای در آن برای معتقدان به اصول اعتقادی باقی نخواهد ماند از این رو مسئولان امور فرهنگی و تربیتی همزمان با پیدایش و گسترش شبهات جدید باید با طرح‌های مراکز مناسب برای پاسخگویی به پرسش‌های معتقدان از رشد عوامل گمراهی و فساد جلوگیری کرده باعث پیشرفت اعتقاد و ایمان آنان به مسائل اعتقادی اسلام از جمله معاد گردند.¹

4. ترویج معادباوری از رسانه ملی

نیاز به شناخت زندگی ابدی و غایت و نهایت زندگی و نیز تثبیت ایمان و یقین به آن از نیازهای اساسی هر انسانی به ویژه انسان موحد است. از آنجا که رسانه‌های ملی منادی ایدئولوژی اسلامی در سراسر جهان است باید با تقویت بنیان اعتقاد مردم در داخل کشور معرفی کننده آموزه‌های اعتقادی در کل جهان باشد. محور قرار دادن عقاید و به تبع آن مسئله معاد در برنامه‌های رسانه ملی با یک برنامه‌ریزی دقیق و هماهنگ می‌تواند موجب ترویج و تثبیت اصول اعتقادی از جمله معاد شود. با توجه به اهمیت معادباوری و آثار برکت آن ضروری از رسانه ملی با تمسک به روح کلی حاکم بر قوانین دین مبین اسلام و با الگوگیری از روش و سیره معصومان علیهم السلام برای ترویج معادباوری در میان مردم تلاش ویژه‌ای را انجام دهد.²

¹ همان، ص 184

² مقیمی، چپستی و آثار معاد باوری، ص 185

نتیجه گیری

در عرصه تربیت دینی باید روی اعتقاد به معاد به جد سرمایه‌گذاری کرد و در این راه از بهترین روش‌ها و اثرگذارترین شیوه‌ها بهره برد. روش‌هایی که خداوند متعال در قرآن کریم به‌کار برده است، عطیه‌ای آسمانی که در تربیت و هدایت انسان در آن از چیزی در آن فروگذار نشده است و تا روز قیامت بهترین و برترین راهنمای انسان به‌سوی سعادت دنیوی و اخروی است و انسان را به استوارترین راه هدایت می‌کند. و انسان هم باید به گسترش و تعمیق اعتقاد به معاد کمک کند و که بعضی راه‌های گسترش در دو بخش فردی و اجتماعی در این مقاله ارائه شده است که عبارتند از: که بخش فردی شامل بیداری و پیرایش فطرت‌ها: این آگاهی و گرایش اگرچه لازم است ولی کافی نیست و باید این شناخت به مرحله یقین برسد و برای رسیدن به یقین عمل به آموزه‌های مربوط به معاد لازم است بنابراین انسان می‌تواند با به جا آوردن نماز اول وقت روزه‌داری بیداری در دل شب و مناجات و دعا همواره خود را در محضر پروردگار دیده و به یقین و باور به معاد برسد. پالایش فرد و جامعه از وسوسه‌های شیطانی: در پالایش جامع از آلودگی‌ها نیز فعالیت‌های تبلیغی و هنری نقش سازنده‌ای دارد اگر در جامعه‌ای فیلم‌های ضد اخلاقی به راحتی رد و بدل شود مجلات و عکس‌های مبتذل تولید و توزیع شود و موادهای مخدر به راحتی مبادله شود و غیره آسیب پذیری شدت یافته و تربیت دینی به سختی گسترش می‌یابد لذا سرمایه‌گذاری و به کارگیری نیروهای توانمند و مجرب به تربیت انسان‌ها و تهذیب جامعه از فساد و غیره و رهنمون کردن آنها به سوی اعتقاد به معاد مفید و سازنده خواهد بود. محافظت از نفس: علمای اخلاق برای حفاظت از نفس به مشارطه، مراقبه، محاسبه، معاتبه و معاقبه دستور داده‌اند دقت در نمونه‌های محسوس از مرگ و زندگی دوباره در پدیده‌های انسانی و طبیعی: دگر دیسی کرم ابریشم و تبدیل وی به پروانه به دوران زندگی و مرگ انسان و خفتن او در میان قبر و زندگی دوباره او بسیار شبیه است آنگونه که کرم ابریشم می‌خوابد و بیدار می‌شود نیز می‌میرد و زنده می‌شود و حیات دوباره‌ای را آغاز می‌کند. و هم چنین بخش اجتماعی که شامل زنده نگه داشتن یاد مرگ در جامعه: یکی از روش‌های بسیار موثر در گسترش اعتقاد به معاد زنده نگه داشتن یاد مرگ در جامعه است پذیرش این پدیده طبیعی و قبول حتمی بودن مرگ قبل از فرارسیدن آن زمینه را برای پذیرش تعالیم آسمانی و زندگی در راستای اهداف و برنامه‌های دینی آماده می‌سازد جمله عوامل موثر برای یاد مرگ تشییع جنازه است البته اگر با دیده عبرت همراه باشد. حاکمیت فرهنگ دینی و نفی فرهنگ بیگانه: اعتقاد به قیامت رکنی مهم از ارکان اعتقادات مذهبی است که در سایه حاکمیت فرهنگ دینی گسترش و عمق می‌یابد در نتیجه برای تعمیق این باور باید در راستای حاکمیت فرهنگ دینی و نفی فرهنگ بیگانه تلاش کرد. توجه و پاسخ مناسب به شبهات: وجود شبهات گوناگونی درباره مسائل اعتقادی از جمله معاد در میان قشر تحصیل کرده و دانشجو از جمله مباحثی است که باید به آن توجه عمیق شود در جامعه‌ای که ارزشی روشن شود و حلال از حرام و ارزش از ضد ارزش به دقت مشخص گردد ترویج معادباوری از رسانه ملی: نیاز به شناخت زندگی ابدی و غایت و نهایت زندگی و نیز تثبیت ایمان و یقین به آن از نیازهای اساسی هر انسانی به ویژه انسان موحد است. از آنجا

که رسانه‌های ملی منادی ایدئولوژی اسلامی در سراسر جهان است باید با تقویت بنیان اعتقاد مردم در داخل کشور معرفی کننده آموزه‌های اعتقادی در کل جهان باشد.

منابع

قرآن

- 1) ابن منظور ، محمد بن مکرم، **لسان العرب ابن منظور**، بیروت: دارالفکر - دارصادر ، چاپ سوم ۱۴۱۴
- 2) ابن میثم بحرانی، علی ، **ترجمه شرح نهج البلاغه**، مشهد: آستان قدس رضوی بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۴۱۷
- 3) امین، نصرت، **تفسیر مخزن العرفان در تفسیر قرآن**، تهران: نهضت زنان مسلمان، ۱۳۶۱
- 4) جرجانی ابوالمحاسن، حسین بن حسن، **تفسیر جلاء الازهار و جلاء الاحزان**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران چاپ اول، ۱۳۷۷
- 5) جوادی آملی، عبدالله، **تفسیر موضوعی**، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۷۲

- (6) حسینی تهرانی، محمد حسین، معاد شناسی، مشهد: نور ملکوت قرآن، چاپ اول، ۱۴۲۳
- (7) شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد، تفسیر اثنی عشری، تهران: انتشارات میقات، چاپ اول، ۱۳۶۳
- (8) حسینی شیرازی، محمد، القول السدید فی شرح التجرید، بی‌جا: دارالایمان، بی تا
- (9) حسینی همدانی، محمد حسین، تفسیر انوار درخشان، تهران: کتاب فروشی لطفی، چاپ اول، ۱۴۰۴
- (10) حر عاملی، شیخ محمد بن حسن، جهاد النفس وسائل الشیعه، تهران: انتشارات ناس، چاپ اول، ۱۳۶۴
- (11) خاتمی، احمد، فرهنگ علم کلام، تهران: انتشارات صبا، ۱۳۷۰
- (12) خرمشاهی بهاء‌الدین دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، تهران: انتشارات بوستان و ناهید چاپ دوم ۱۳۸۱
- (13) خمینی، روح الله، شرح چهل حدیث، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ۱۳۷۸،
- (14) راغب اصفهانی، ابی القاسم حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، تهران: آرایه ۱۳۷۸،
- (15) ربانی گلپایگانی، علی، عقاید استدلالی، تهران: انتشارات نصایح، ۱۳۸۰
- (16) سبحانی، جعفر، الهیات و معارف اسلامی، قم: شفق، ۱۳۷۰
- (17) سبحانی، جعفر، انسان و جهان، قم: کتابخانه صدر، ۱۳۸۵
- (18) طبرسی، فضل بن الحسن، تفسیر مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲
- (19) طیب، حسین، اطبیب البیان، تهران: انتشارات اسلام، چاپ دوم، ۱۳۷۸
- (20) فلسفی، محمد تقی، معاد از نظر جسم و روح، تهران: نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۰
- (21) قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳
- (22) قرائتی، محسن، معاد، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم دفتر انتشارات اسلامی، ۱۶۶
- (23) قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۱
- (24) قرشی، علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، تهران: بنیاد بعثت، ۱۳۷۷
- (25) لاهیجی، فیاض، گوهر مراد، تهران: نشر سایه، چاپ اول، ۱۳۸۳
- (26) محمدی، علی، شرح کشف المراد قم: دارالفکر، چاپ چهارم، ۱۳۷۸
- (27) مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۴
- (28) مکارم شیرازی، ناصر، معاد در جهان پس از مرگ، قم: انتشارات سرور، چاپ دوم، ۱۳۷۶
- (29) میرزای خسروانی، علیرضا، تفسیر خسروی، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۰ ق
- (30) نجفی خمینی، محمد جواد، تفسیر آسان، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۸ ق